

UOT 94 (479.24)**XIX ƏSRİN AXIRLARI–XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ŞİMALI
AZƏRBAYCANDA QƏNNADI MƏMULATLAR, MİNERAL SULAR
VƏ BUZ İSTEHSALI HAQQINDA****X.T.VƏLİYEVƏ****AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
veliyevtoqrul@yandex.com**

XIX əsrin son otuz ilində Azərbaycanda digər peşələrlə bərabər qənnadı ustaları da fəaliyyət göstərirdilər. Bu peşədə çalışanlar əsasən yerli şirniyyat növlərinin hazırlanması ilə məşğul olurdular. Mənbələrdən aydın olur ki, hələ 1849-cu ildə Şamaxıda 2 qənnadı müəssisəsi var idi. XIX əsrin 80-90-cı illərində Nuxa şəhərində 10-dan çox, Bakı şəhərində isə 34 qənnadı müəssisəsi olmuşdur.

Açar sözlər: qənnadı, un, su təmizləyici, mineral sular, buz

Yeyinti sənayesinin bu sahəsi XX əsrin əvvəllərində geniş vüsət almışdı. 1903-cü ildə Bakıda 41 qənnadı müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi. Burada işləyən fəhlələrin sayı isə 81 nəfərdən çox idi. Bu sahədə əsas 1888-ci ildə qoyulan ən iri qənnadı fabriki əcnəbilərə məxsus idi. Fabrikdə 30-40 fəhlə işləyirdi (8, 18). Əsas 1912-ci ildə qoyulmuş digər iri qənnadı fabriki də əcnəbi kapital əsasında inşa olunmuşdu. Hər iki fabrik təkmil texnika ilə təchiz edilmişdi. Bu qənnadı fabriklərlə yanaşı Bakıda bu növ xırda müəssisələr də fəaliyyət göstərirdi. Belə ki, 1907-1911-ci illərdə şəhərdə «Şahnəzərov və K°» şirkətinə məxsus qənnadı müəssisəsi fəaliyyət göstərmişdi. Lakin bu müəssisənin sonrakı fəaliyyətinə dair mənbələrdə məlumat verilmir.

Elə həmin illərdə Bakıda 4 qənnadı müəssisəsinin də fəaliyyətindən bəhs olunur. Bunlardan Qusakovun 7 fəhləsi olan qənnadı müəssisəsini, 10 nəfər fəhlənin işlədiyi A.Şərifovun qənnadı müəssisəsini və nəhayət, Hacı Qafarın qənnadı müəssisəsini göstərmək olar ki, burada da 6 nəfər işçi vardı (18, 104). Bundan əlavə, əlimizdə olan məlumatlara görə 1911-1912-ci illərdə Bakıda əcnəbi sahibkara məxsus şokolad istehsal edən bir müəssisə olmuşdur (3, siy.2, iş 889, vər.3-14). 1913-1914-cü illərdə isə Sarayevlərə məxsus qənnadı müəssisəsi, nəhayət, 1914-cü ildə ədviyyatlı qoğal bişirən yeni bir müəssisə işləyirdi (1, siy.1, iş 332, vər.3). Təəssüf ki, bu müəssisələrin istehsal etdikləri məhsulun miqdarı və dəyəri haqqında heç bir məlumata malik deyilik. Amma

təxmini olaraq demək olar ki, 1914-cü ildə istehsal olunan qənnadı məhsulunun dəyəri 10 min manatdan çox, 1915-ci ildə isə 180 min manatdan yuxarı olmuşdu (2, siy.1, iş 870, vər.3-10).

1908-ci ildə Bakıda ilk dəfə olaraq makaron istehsalına başlanıldı. Makaron istehsalı ilə məşğul olan fabrik, haqqında yuxarıda danışılan Kritenqenə məxsus idi (4, siy.1, iş 154, vər. 1-9). Təsisdən sonrakı ilk illərdə fabrikdə 12-14 nəfər, 1912-ci ildə 35 və 1915-ci ildə isə 37 nəfər fəhlə işləyirdi (4, siy.1, iş 154, vər.1-9). «Mars» şirkətinə məxsus fabrik buxar mühərrikləri ilə təchiz edilmişdi. Bu fabrikin illik istehsal məbləği 100 min manatı ötüb keçirdi (11, 210).

Bakıda Q.Mövsumova məxsus makaron fabrikində 1909-cu ildə buxar qazanı quraşdırılması haqqında məlumat verilir. Digər statistik material əldə etmək mümkün olmamışdır.

1910-cu ilin noyabrında Bakıda yeni bir makaron fabriki istifadəyə verilir. Bu fabrikdə də buxar qazanları və buxar mühərriki quraşdırılmışdı. Fabrikdə 25-30 nəfər fəhlə çalışırdı (9, 141).

Beləliklə, yuxarıda deyilənləri yekunlaşdıraraq demək olar ki, 1908-ci ildən başlayaraq Bakıda makaron və vermişel istehsal edən 3 müəssisə işləmişdi. Bu müəssisələr istehsal gücünə görə nisbətən kiçik olmalarına baxmayaraq, onlarda 70-80 nəfər fəhlə çalışırdı. İllik ümumi istehsal dəyəri isə 200 min manatdan yuxarı idi. Bu sənaye sahəsinə qoyulan kapital rus və azərbaycanlı kapitalistlərə məxsus olmuşdur.

XX əsrin əvvəllində, yəni 1901-ci ildə Bakıda yarma istehsal edən iki müəssisə fəaliyyət göstərirdi ki, onlarda işləyən fəhlələrin sayı 55 nəfər idi (5, siy.1, iş 137, vər. 26-32). Bu müəssisənin illik istehsal məbləği haqqında, təəssüf ki, heç bir məlumat yoxdur.

Bakı şəhərinin 1903-cü il əhalinin və sənaye müəssisələrinin siyahıya-alma sənədlərində bulka və digər məmulatlar istehsal edən 192 müəssisənin olduğu göstərilirdi. Bu müəssisələrin orta illik istehsal məbləği 800 min manatdan-1 milyon manata çatırdı. Natamam məlumata görə bu müəssisələrdə 561 nəfər işçi çalışırdı (10, 212).

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda daha bir yeyinti sənayesi sahəsi vüsət almaqda idi. 1903-cü il Bakı şəhər siyahıyaalma materiallarında kolbasa istehsalı ilə məşğul olan 8 müəssisə olduğu göstərilir. Bütün bu müəssisələrdə əsasən muzdlu əməkdən istifadə olunurdu. İşçilərin sayı 30-31 nəfərə çatırdı (5, siy.1, iş 137, vər. 32). 1881-ci ildə əsas qoyulmuş Venselin kolbasa zavodu Bakıda ən iri müəssisələrdən hesab olunurdu. Bu zavod istehsalı buxar mühərrikləri ilə həyata keçirir və burada 18-25 nəfər işçi qüvvəsindən istifadə olunurdu. Bu cür iri müəssisələrin 1905-1912-ci illər ərzində fəaliyyətini aşağıdakı 1.1-ci cədvəldən də aydın görmək olar:

Cədvəl 1.1

Vensel fabrikinin 1905-1912-ci illərdə istehsal fəaliyyətinə dair

İllər	İşçilərin sayı	İstehsalın dəyəri (manat)
1905	18	-
1907	19	-
1908	14	72000
1909	18	-
1910	10	-
1911	20	75000
1912	15	77000

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Vensel zavodu Bakıda ən iri müəssisələrdən hesab olunsa da, 1913-cü ildə maliyyə vəsaiti çatmadığına görə zavod işini dayandırmağa məcbur oldu (15, 264-278).

1913-cü ildə Bakıda bu sahə üzrə artıq 11 zavod işləyirdi. Bu zavodlarda əsasən muzzdu əməkdən istifadə olunurdu. Material qıtlığı üzündən bu müəssisələrdə çalışan fəhlələrin sayı və illik istehsal məbləği barədə məlumat vermək mümkün olmamışdır.

1911-1914-cü illərdə istehsalı davam etdirən 2 zavod haqqında məlumata rast gəlmişik (19. № 8078). Bu zavodlarda istehsal əsasən ağ neftlə işləyən mühərriklər vasitəsilə həyata keçirilirdi. Hər iki kolbasa zavodunun 1910-1911-ci illər üçün istehsal etdiyi məhsulun dəyəri 18000 və 19500 manata bərabər idi (6, siy.1, iş 264, vər. 44). Bu istehsal sahəsində əsas kapital rusların və digər əcnəbilərin əllərində cəmləşmişdi.

Tədqiq olunan dövrdə Azərbaycanda yeyinti sənayesi sahələrindən biri - mineral suların istehsalı da inkişaf etməkdə idi. Bu dövrdə Bakıda mineral sular - limonad, kvas və başqa sərinləşdirici içkilər istehsal edən 10 müəssisə vardı. Başqa sahələrdən fərqli olaraq, Bakıda bu sahənin istehsalına dair nisbətən daha dəqiq məlumatlar vardır. Hər bir müəssisə barədə verilən məlumatda göstərilir ki, bu müəssisələrin sayı 1905-1907-ci illərdə 13-14 (6, siy. 1, iş 264, vər. 44), 1909-1911-ci illərdə 17-20 (6, siy. 1, iş 264, vər. 11) və 1912-1914-cü illərdə isə 12-13 (7, siy.1, iş 608, vər. 85) olmuşdur. Lakin çox təssüf ki, mənbələrdə bəzi illər üzrə həmin müəssisələrdə işləyən fəhlələrin sayı və istehsal olunan məhsulun miqdarını göstərən rəqəmlər həqiqəti əks etdirmir.

Ümumiyyətlə, bu müəssisələrin və burada işləyən fəhlələrin sayını, eləcə də istehsal olunan məhsulun dəyərini aşağıdakı cədvəldən görmək olar:

Cədvəl 1.2

1905-1913-cü illərdə Bakıda fəaliyyət göstərən mineral sular istehsal edən müəssisələr haqqında (8, 12-13)

İllər	Müəssisələrin sayı	İşçilərin sayı	İstehsal olunan məhsulun dəyəri (manat)
1905	5	41	31000
1906	10	71	120000
1908	7	63	38807

1910	9	89	88539
1911	8	64	27900
1912	8	64	27900
1913	10	70	-

Belə müəssisələrdən «Komar» cəmiyyətinə məxsus zavodu misal göstərmək olar. Burada 12 işçi çalışırdı və 1912-ci ildə istehsal olunan məhsulun ümumi dəyəri 25 min manata çatırdı. Cədvəldən də görüldüyü kimi, həmin illərdə Bakıda orta hesabla hər il 8 müəssisə fəaliyyət göstərmişdi. Bu zavodlar və bəzi şəxslərə məxsus zavodlar – Mehrabovun, Ananyevin və b. zavodları mexaniki mühərriklər vasitəsilə hərəkətə gətirilirdi. Bunlardan Mehrabovun müəssisəsində 6-8 (8, 11), Ananyevin müəssisəsində isə 4-6 (8, 104) işçi çalışırdı.

Əldə olunan məlumatlar Bakıda, tədqiq olunan dövrdə, mineral su istehsal edən zavodların sayının 13-15 arası dəyişdiyini deməyə əsas verir. Bu illərdə göstərilən müəssisələrdə işləyən fəhlələrin sayı təxminən 100 nəfərə, istehsal olunan məhsulun dəyəri isə 70-80 min manata çatırdı. Bu istehsal sahəsində əsas kapital rüslərə məxsus idi. Belə zavodlar Gəncə və alman koloniyalarında da fəaliyyət göstərirdi (16, 110).

XX əsrin əvvəllərində mineral suların istehsalı ilə yanaşı, süni buz hazırlayan müəssisələrin sayı tələbata uyğun olaraq artmaqda idi. Bu istehsal sahəsi barədə əlimizdə olan materiallar həqiqətə daha uyğun hesab edilə bilər.

1901-1902-ci illərdə Bakıda, “Tuqmayev və K^o” şirkətinə məxsus buz istehsalı ilə məşğul olan bir zavod fəaliyyət göstərirdi. Bu zavodda çalışan 12 nəfər fəhlənin istehsal etdiyi məhsulun dəyəri 40 min manata yaxın olmuşdur (8, 104).

1904-cü ildə Ş.Ramazanova məxsus yeni bir zavod fəaliyyətə başlamışdı. Bu zavod bir buxar qazanı və bir buxar mühərriki ilə təchiz olunmuşdu. Lakin sonrakı dövrün statistik materiallarında bu zavodun adı çəkilmir. Çox güman ki, böhran illərində bu zavod istehsalı dayandırmışdı. Lakin o da məlumdur ki, 1909-cu ildə bu zavodda 20 işçi olmuşdur (12, 105). Ümumiyyətlə, demək lazımdır ki, süni buz istehsal edən bütün zavodlar kiçik müəssisələr kateqoriyasına aid edilə bilər.

1908-ci ildə işə salınmış «Bakı buz istehsalı zavodu» cəmiyyətinin müəssisəsi nisbətən kiçik müəssisə olmasına baxmayaraq, iki neft mühərriki ilə təchiz olunmuşdu. Orta illik məhsul istehsalının dəyəri 10080 manat idi (14, 302). Üçüncü zavod, yenə də 1908-ci ildə istehsala başlamış süni buz zavodunu göstərə bilərik. Bu müəssisə texniki təchizatına görə kiçik zavodlardan hesab olunurdu. Həmin ildə zavodda 12 fəhlə işləyirdi.

Göstərilən üç müəssisədən əlavə, 1913-1914-cü illərdə və sonrakı dövrlərdə Bakıda süni buz istehsal edən 12 müəssisə fəaliyyət göstərirdi (1905-ci ilədək bu sahə haqqında məlumat yoxdur). Beləliklə də, tədqiq olunan dövrün sonlarına yaxın Bakıda süni buz istehsal edən 5 müəssisə vardı. Bu müəssisələrdə 50 nəfərdən çox işçi çalışır və onların orta illik məhsul istehsalının dəyəri

50 min manatdan çox olmuşdu. Bu sahə üzrə əsas kapital azərbaycanlı və əcnəbi sahibkarlara məxsus olmuşdu. XX əsrin əvvəllərində Abşeron yarımadasında içməli suyun qıt olduğu bir dövrdə, Bakı şəhərinin içməli su ilə təchiz olunması ön sırada dururdu. İlk əvvəl şollar su mənbəindən şəhərə su kəməri çəkmək ideyası ortaya atılsa da, bir neçə şirkətlə bağlanmış müqaviləyə baxmayaraq, kəmərin çəkilməsi uzun müddət baş tutmadı və Bakı şəhəri bu dövrdə demək olar ki, içməli su sarıdan çətinliklərlə üzləşmişdi. Əhalinin bir qismi quyu suları ilə kifayətlənirdi. Bu sırada bəzi müəssisələr dəniz suyunu təmizləyici qurğulardan keçirərək əhaliyə çatdırırdı. Belə müəssisələrdən «Artur Koppel» səhmdar cəmiyyətinə məxsus «Yanqa»-nı misal gətirmək olar. Bu müəssisədə fəaliyyət göstərən təmizləyici aparatın gücünü təsəvvür etmək üçün 1900-1905-ci illərdə burada quraşdırılan 10 buxar qazanını qeyd etməyimiz kifayətdir. Bu müəssisədə orta hesabla 50 işçi çalışırdı və məhsulun illik dəyəri 160-172 min manatı ötüb keçirdi. Təmizləyici qurğu hər il 22-24 milyon vedrə su təmizləyirdi. 1907-1908-ci illərdə Bakıda daha bir su təmizləyici müəssisə fəaliyyətə başladı. Bu müəssisə Kür çayından gətirilən suyu filtrlərdən keçirərək əhaliyə çatdırırdı. 1908-1910-cu illərdə bu stansiyada 6-8 nəfər işçi çalışırdı (17, 2; 171, 72-73). 1911-1912-ci illərdə müəssisənin fəaliyyəti genişləndiyindən məhsulun illik istehsalı 25 min vedrəni ötüb keçmişdi. 1911-1914-cü illərdə burada 35, 1915-1916-cı illərdə isə 75 nəfər fəhlə işləyirdi.

Məlumdur ki, təmizlənmiş su nəinki əhalinin ehtiyacına sərf edilir, eləcə də yeyinti sənayesinin müxtəlif sahələrində istifadə olunurdu. 1907-ci ildən başlayaraq Bakıda su kəmərlərinin çəkilişinə başlanmışdı. Ən iri su kəmərlərindən biri «Kaspi» su kəməri idi. Qusakovun tabeliyində əsasən 3 stansiya var idi. Bu stansiyalar Ağ şəhər, Keşlə və Sabunçuda yerləşirdi. 1908-ci ildə bu stansiyalar 11 buxar qazanı və 12 buxar nasosu ilə təchiz edilmişdi. 1908-ci ildə bu sahədə əldə edilən mənfəət 775524 manata bərabər idi. Sonrakı illərə dair məlumat yox dərəcəsinədir.

Ümumiyyətlə, Bakıda fəaliyyət göstərən 4-5 su kəməri stansiyalarında 115-145 fəhlə çalışır, illik gəlir isə 1,3 -2 milyon manata çatırdı. O ki, qaldı su təchizatı ilə məşğul olan müəssisələrə, onların sayı 7-dən artıq deyildi. Burada çalışan işçilərin sayı 175-270 nəfərə idi. İstehsal fəaliyyətindən isə 1,5-2,3 miolyon manat gəlir əldə olunmuşdu. 1913-cü ildə inşasına başlanılmış Bakı – şollar su kəməri çəkilib başa çatdırıldıqdan sonra (1916) şəhər əhalisinin su ilə təchizatı nisbətən yaxşılaşmışdı (13, 65).

ƏDƏBİYYAT

1. AR DTA, f.43, siy. 1, iş 332
2. F.43, siy. 1, iş 870
3. F.43, siy. 2, iş 889
4. F.61, siy. 1, iş 154
5. F.509, siy. 1, iş 137
6. F.509, siy. 1, iş 264
7. F.509, siy. 1, iş 608

8. Баку по переписи 22 октября 1903 г. ч. I, отд. II. Баку, 1905, 438с
9. Ежегодник, Баку, 1908
10. Ежегодник, Баку, 1912
11. Ежегодник, Баку, 1913
12. Исмаилов М.А. Промышленность Баку в начале XX в. Баку, Элм, 1976, 152 с.
13. Исмаилов М.А. Социально-экономическая структура Азербайджана в эпоху империализма. Баку, Элм, 1982, 165 с.
14. Кавказский календарь на 1912г. Тифлис, 1913
15. Кавказский календарь на 1913-1915 гг. Тифлис, 1916
16. Маневский А.Н. Обзор фабрично-заводской промышленности Елизаветпольской губернии. Елизаветполь: 1909, 113 с.
17. Обзор Бакинской губернии за 1904 г. Баку, 1905.
18. Перепись Баку, 1913 г., ч. III, вып. II, Баку, 1916.
19. Фабрично- заводские предприятия всей России, СПб., 1914, №8078.

О ПРОИЗВОДСТВЕ КОНДИТЕРСКИХ ИЗДЕЛИЙ, МИНЕРАЛЬНЫХ ВОД И ИСКУССТВЕННОГО ЛЬДА В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

Х.Т.ВЕЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье освещается история производства кондитерских изделий, минеральных вод и искусственных льда. Эти отрасли производства, в основном, были сосредоточены в городе Баку. Расширение объема производства продуктов питания относится, главным образом, к началу XX вв.

Ключевые слова: кондитерское, мука, вода очистительное, минеральные воды, лёд

PRODUCTION OF ARTIFICIAL ICE, MINERAL WATERS AND CONFECTIONER PRODUCTS AT THE END OF XIX – BEGINNING OF XX CENTURIES IN NORTHERN AZERBAIJAN

Kh.T.VALIYEVA

SUMMARY

The article deals with the production of artificial ice, mineral waters and confectioner products. These industries were concentrated in Baku. The volume of the production of food products increased early in the XX century.

Key words: confectioners, flour, water cleaner, mineral water, ice